

บทที่ 2

การศึกษาพระปริยัติธรรมกับพระสงฆ์ไทย

พระพุทธศาสนา มีประวัติศาสตร์ความเป็นมาอันยาวนาน ถือได้ว่าเป็นศาสนาที่เก่าแก่ของโลกศาสนาหนึ่ง ตลอดจนมีศาสนิกชนจำนวนมากที่ยอมรับนับถือพระพุทธศาสนาเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางจิตใจของตน ความมีอายุสืบเนื่องยาวนานดังกล่าว ทำให้ “พระสงฆ์” ซึ่งเป็นหนึ่งในพุทธบริษัทสี่ เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์ต่างๆ มากมายในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ นับตั้งแต่อดีต ในเฉพาะอย่างยิ่งในประวัติศาสตร์ของชนชาติไทย ซึ่งในบทนี้ จะได้ศึกษาถึงความ เป็นมาของพระพุทธศาสนาในแง่ของการศึกษา และระบบการศึกษาพระปริยัติธรรมอันเป็นการ ศึกษาที่สำคัญที่สุดระบบหนึ่งของคณะสงฆ์ไทยในปัจจุบัน

พระพุทธศาสนา: ศาสนาแห่งการศึกษา

การศึกษากับพระพุทธศาสนา เป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์อย่างไม่สามารถจะแยกออกจากกัน ได้ กล่าวได้ว่าแก่นแท้ของพระพุทธศาสนาก็คือ “ระบบการศึกษา” นั่นเอง (จินดา จันทร์แก้ว, 2525, น.5) คำสอนและบทบัญญัติต่างๆ ในทางศาสนาทั้งในส่วนธรรมและวินัย ล้วนแต่ส่งเสริม การศึกษาอบรมทั้งสิ้น ทั้งในส่วนธรรมวินัย ซึ่งมีหลักฐานปรากฏ ดังนี้ (พระเทพเวที, 2533, น.6-11)

- จุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาก็คือ “นิพพาน” ซึ่งบุคคลจะเข้าถึงได้ก็ด้วยความ สามารถ สนใจ ใส่ใจ และลงมือกระทำด้วยตัวของตัวเอง สิ่งแวดล้อมภายนอก เช่นครูอาจารย์ เป็นเพียงตัวสนับสนุนการกระทำของตนเท่านั้น ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีระบบการฝึกหัดอบรมเพื่อพัฒนา คุณสมบัติและความสามารถในอันที่จะบรรลุถึงจุดหมายที่ต้องการ นั่นคือต้องมีการศึกษานั้นเอง

- รากเหง้าหรือต้นตอของความทุกข์และความชั่วทั้งปวง ก็คือ “อวิชชา” หรือ “ความไม่รู้ สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น” กำจัดได้โดยการอบรมปัญญาให้เพิ่มพูนขึ้น ให้วิชชาเกิดขึ้น การสร้าง ความรู้ ปัญญา หรือวิชา จึงเป็นสิ่งจำเป็น

- การประพฤติพรหมจรรย์หรือหลักความประพฤติปฏิบัติทั้งหมด เรียกว่า “สิกขา” หรือ การศึกษา มีองค์ประกอบ 3 ประการ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ระบบการฝึกฝนดังกล่าว มุ่งให้เกิดปัญญา หรือเพิ่มพูนความรู้ความเข้าใจขึ้นเป็นลำดับ โดยมีศีลและสมาธิเป็นเครื่องสนับสนุน

- พระพุทธศาสนา เน้นความสำคัญของ “ปัญญา” เป็นอย่างมาก กำหนดปัญญาไว้ในคำสอนทั่วทุกแห่ง เมื่อใดทรงสอนเรื่อง “ศรัทธา” ก็จะทรงสอนเรื่อง “ปัญญา” ไปด้วย มีไวพจน์(คำเหมือน)ของปัญญามากมาย เช่น ญาณ วิชา วิปัสสนา ปริปัญญา อภิญญา อัญญา ปฏิสัมภิตา สัมปชัญญะ ทัสสนะ อโมหะ สัมมาทิฏฐิ เป็นต้น

- พระพุทธองค์ ทรงเน้นความสำคัญของการมี “กัลยาณมิตร” ซึ่งหมายถึงบุคคลที่มีคุณธรรม ที่จะช่วยสั่งสอน แนะนำ ชักจูง ช่วยเหลือ ชี้ช่องทางที่ถูกต้องให้ นั่นคือมองเห็นความสำคัญของผู้สอนในฐานะเป็นสิ่งแวดล้อมที่จะสนับสนุนให้เกิดผลสำเร็จตามความต้องการ หรือมองเห็นความสำคัญของการศึกษา ในแง่ของการมีหลักการสอนและวิธีสอนที่ดี เริ่มต้นจากคุณสมบัติของผู้สอน สิ่งแวดล้อมที่เหมาะสม เป็นต้น เพื่อช่วยให้การศึกษามีสัมฤทธิ์ผล

- ธรรมะที่ทรงตรัสสอนอยู่เสมออีกข้อหนึ่งก็คือ “พาหุสัจจะ” หรือความเป็นพหูสูตร เป็นผู้คงแก่เรียน เรียนรู้มาก

- ในพระวินัย มีบทบัญญัติให้ภิกษุอุปสมบทใหม่ต้องถือนิสสัย คืออยู่รับการฝึกอบรมจากอุปัชฌาย์หรืออาจารย์จนกว่าจะมีความรู้สามารถปกครองตนเองได้ อย่างน้อย 5 ปี เป็นเหตุทำให้สมาชิกของคณะสงฆ์ทุกคน ได้รับการศึกษาในหลักสูตรเดียวกัน เป็นการศึกษาที่มีลักษณะนุ่มไปในทางเป็นแบบแผน และทำให้มีชีวิตเป็นแบบนักรศึกษา

เพราะเหตุที่พระพุทธศาสนาเน้นความสำคัญของการศึกษาทั้งในทางธรรมและวินัยดังกล่าว ทำให้วัดในอดีต กลายเป็นศูนย์กลางของการศึกษาเล่าเรียนของพระภิกษุสามเณร และบางยุคบางสมัยก็รวมไปถึงคฤหัสถ์ด้วย อาจแบ่งเป็นยุคต่างๆ ได้ ดังต่อไปนี้

การศึกษาของพระสงฆ์ในประเทศอินเดีย

ดังที่กล่าวแล้วว่า การศึกษาเป็นภารกิจที่สำคัญของพระสงฆ์นับตั้งแต่ครั้งพุทธกาล เพียงแต่การศึกษาในครั้งนั้น ยังไม่มีรูปแบบอย่างเป็นทางการโดยเฉพาะ เป็นการศึกษาโดยตรงจากพระโอรชฺ์ของพระพุทธเจ้าบ้าง จากพระอรหันตพุทธสาวกบ้าง จากพระเถระซึ่งเป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์ของตนบ้าง โดยใช้วิธีการท่องจำด้วยปากที่เรียกว่า “มุขปาฐะ” (กรมการศาสนา, 2527, น.7) ในยุคนั้น เรียกคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า “ธรรมวินัย”(พัฒน์ เฟื่องผลา, 2528, น.1)

ต่อมา เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระสงฆ์พุทธสาวกทั้งหลายได้ร่วมกันประชุมสังคายนาร้อยกรองพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าให้เป็นหมวดหมู่ เรียกว่า “พระไตรปิฎก” แบ่งออกเป็น 3 หมวดคือ (พระราชาวรมณี, 2528, น.76-78)

1. **พระวินัยปิฎก:** ประมวลพุทธพจน์หมวดพระวินัยคือพุทธบัญญัติเกี่ยวกับความประพฤติ ความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียมและการดำเนินกิจการต่างๆของภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์

2. **พระสุตตันตปิฎก:** ประมวลพุทธพจน์หมวดพระสุตตร คือพระธรรมเทศนา คำบรรยายธรรมต่างๆที่ตรัสยกย่องให้เหมาะกับบุคคลและโอกาส ตลอดจนบทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลายที่เป็นขั้นเติมในพระพุทธศาสนา

3. **พระอภิธรรมปิฎก:** ประมวลพุทธพจน์หมวดพระอภิธรรม คือหลักธรรมและคำอธิบายที่เป็นหลักวิชาล้วนๆ ไม่เกี่ยวกับบุคคลหรือเหตุการณ์

ตามหลักฐาน ปรากฏว่าคัมภีร์พระไตรปิฎกซึ่งถือว่าเป็นหลักฐานชั้นต้นทางพระพุทธศาสนามีครบสมบูรณ์ทั้ง 3 หมวด เมื่อการสังคายนาครั้งที่ 3 (ปี พ.ศ. 235) ซึ่งแต่เดิมพระไตรปิฎกใช้ภาษาบาลีอันเป็นภาษาของชาวมัชฌิมประเทศ(ประเทศอินเดียตอนกลาง) ซึ่งถือว่าเป็นภาษาหลักในการจดจำสืบทอดกันมาของพระสงฆ์ฝ่ายเถรวาท เมื่อพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายไปยังประเทศต่างๆซึ่งไม่ได้ใช้ภาษาบาลี ประเทศใดที่คิดว่าถ้าหากแปลพระไตรปิฎกจากภาษาบาลีมาเป็นภาษาของตนแล้ว ทอดทิ้งไม่ศึกษาภาษาบาลี อาจจะทำให้หลักคำสอนเหล่านั้นเกิดความคลาดเคลื่อนไปในภายหลัง ก็จะพยายามให้พระสงฆ์ศึกษาภาษาบาลีให้เข้าใจแจ่มแจ้งดั่งแต่ก่อน แล้วจึงนำเอาความรู้ทางภาษาบาลีนั้น เป็นเครื่องมือในการศึกษาค้นคว้าเนื้อหาในพระไตรปิฎกต่อไป จึงเป็นมูลเหตุให้มีการเรียนภาษาบาลีควบคู่ไปกับการศึกษาพระธรรมวินัยอันเป็นหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาด้วย (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2526, น.1)

พระพุทธศาสนา เจริญรุ่งเรืองอยู่ในประเทศอินเดีย เป็นเวลาทั้งหมดประมาณ 1,700 ปี จึงสูญสิ้นไปจากประเทศนั้น (พระเทพเวที, 2533, น.21) โดยเฉพาะตั้งแต่รัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช (พ.ศ. 218) เป็นต้นมา พระพุทธศาสนาได้มีความเจริญรุ่งเรืองไม่เพียงแต่ในประเทศอินเดียเท่านั้น ยังแพร่หลายไปยังประเทศอื่นๆเป็นอันมาก และเป็นรากฐานของแห่งวัฒนธรรมของชาติเหล่านั้นอย่างสำคัญ

ในขณะที่พระพุทธศาสนาแพร่หลายอยู่ในประเทศอินเดีย การศึกษาพระพุทธศาสนาก็ได้มีวิวัฒนาการเจริญรุ่งเรืองขึ้นตามลำดับ เป็นการศึกษาในระบบโรงเรียนมากยิ่งขึ้น จนในที่สุดก็ได้ให้กำเนิดมหาวิทยาลัยแห่งแรกของโลกขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. 1000 พระถังซำจั๋ง ซึ่งเดินทางมาจากประเทศจีนและศึกษาอยู่ในมหาวิทยาลัยแห่งนี้เมื่อราว พ.ศ. 1175 (พระราชวรมุนี, อ้างจาก ชาย โทริสตีตา, 2522, น.5, พระเทพเวที, 2533, น.24) พรรณนาว่า นาลันทาเป็นมหาวิหารคือวัดใหญ่ มีวัดต่างๆรวมอยู่ในกำแพงใหญ่ 6 วัด มีอาจารย์ประมาณ 1,500 ท่าน นักศึกษาประมาณ 8,500 คน มีการบรรยาย 100 แห่ง วิชาที่ศึกษาประกอบด้วยมหายานเป็นวิชาบังคับ จากนั้นมีหินยาน 28 นิกาย

วิชาสามัญ ศัพท์วิทยา(ไวยากรณ์และนิรุกติศาสตร์) เหตุวิทยา(ปัจจุบันเรียกตรรกวิทยา) อรรถศาสตร์ (อภิปรัชญา) จิตศาสตร์(แพทยศาสตร์) ศิลปกรรมวิทยา เป็นต้น นักศึกษามีทั้ง บรรพชิตและคฤหัสถ์ มีห้องสมุดเป็นอาคารใหญ่ 3 หลัง บางหลังสูงถึง 9 ชั้น มหาวิทยาลัยที่รุ่งเรืองอยู่ในยุคเดียวกันได้แก่ วลภี ถือว่าเป็นคู่แข่งของนาลันทา ผู้ได้เข้ามาศึกษาในมหาวิทยาลัยทั้งสองแห่งนี้ จะได้รับความเชื่อถือหรือมีเกียรติเป็นอย่างมาก เมื่อเข้ารับราชการก็จะเลือกงานได้ตั้งใจและมีตำแหน่งสูง นักปราชญ์ที่ต้องการเผยแพร่เกียรติคุณของตน ก็จะต้องมาอภิปรายแสดงภูมิปัญญาที่นี้ จึงจะปรากฏเกียรติยศ นอกจากนี้ ยังมีมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นภายหลังอย่างน้อย 3-4 แห่ง

มหาวิทยาลัยนาลันทาและอื่นๆ ถูกทำลายอย่างสิ้นซากทั้งหมดทุกแห่งในระยะเวลาใกล้เคียงกัน คือประมาณ พ.ศ 1700 โดยพวกเตอร์กมุสลิมซึ่งรุกรานเข้ามาในอินเดีย พระสงฆ์ถ้าไม่ถูกฆ่าก็จะหนีไปอยู่ที่อื่น เช่น จีนหรือทิเบต และน่าจะนับเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้พระพุทธศาสนาสูญสิ้นไปจากประเทศอินเดียด้วย

การศึกษาของพระสงฆ์ในประเทศไทย

ชนชาติไทย ขอมรับนับถือพระพุทธศาสนาเป็นระยะเวลานาน นับตั้งแต่ยังไม่ได้ตั้งถิ่นฐานมั่นคงอยู่ในดินแดนปัจจุบัน ทั้งนิกายมหายานและหินยาน(เถรวาท) แต่นิกายหินยานแบบลังกาวงศ์เป็นนิกายที่สืบเนื่องมาจนทุกวันนี้ สำหรับการศึกษามหาวิทยาลัยของพระสงฆ์ในประเทศไทย อาจแบ่งเป็นยุคต่างๆ ได้ ดังต่อไปนี้

สมัยสุโขทัยและลพบุรี (พ.ศ 1800-1893)

เมื่อชนชาติไทย ประกาศตนเป็นอิสระจากขอม ตั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีได้แล้ว ครั้นถึง พ.ศ 1820 พ่อขุนรามคำแหงขึ้นครองราชย์ ได้ทรงสดับกิตติศัพท์ว่าพระสงฆ์ที่ไปศึกษาที่ลังกา กลับมาสั่งสอนอยู่ที่นครศรีธรรมราช เป็นผู้รอบรู้พระธรรมวินัยและมีวัตรปฏิบัติน่าเลื่อมใส จึงได้ทรงอาราธนาขึ้นมาตั้งสำนักและเผยแพร่คำสอน ณ กรุงสุโขทัย (พระเทพเวที, 2533, น.64) จึงทำให้พระพุทธศาสนานิกายหินยานแบบลังกาวงศ์ได้แพร่หลาย ประดิษฐานมั่นคงในกรุงสุโขทัยสืบต่อมา ในสมัยดังกล่าวคัมภีร์หลักที่ใช้ในการศึกษาคำสอนทางศาสนาของพระสงฆ์ได้แก่พระไตรปิฎก ซึ่งถือกันว่าเป็นคัมภีร์หลักหรือหลักฐานชั้นต้นทางพระพุทธศาสนา ตลอดจนคัมภีร์อื่นๆซึ่งแต่งขึ้นในยุคหลังๆ เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค ไตรภูมิพระร่วง เป็นต้น นอกจากการศึกษาคัมภีร์ทางศาสนาแล้ว ยังมีการศึกษาวิชาการทางโลกอื่นๆด้วย ดังปรากฏหลักฐานในหลักศิลาจารึกในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไท (จุไรรัตน์ แสนใจรักษ์, 2531, น.19) ว่า “สงฆ์ทั้งหลาย เสด็จให้มาเล่า

เรียนพระไตรปิฎกธรรม และศึกษาศิลปศาสตร์วิชาการต่างๆในบริเวณมหาปราสาทนั้น” สถานที่ศึกษาได้แก่พระราชมนเฑียร ตามวังและวัดต่างๆ โดยมีพระมหาเถระ พระมหากษัตริย์ และผู้คงแก่เรียนอื่นๆ เป็นผู้สอน ยังไม่มีระบบการวัดผลที่แน่นอน การศึกษาในยุคแรกๆ มีรูปแบบ 2 อย่างคือ ฝ่ายมหายานและเถรวาท และอักษรที่ใช้ในพระพุทธศาสนาเป็นอักษรเทวนาครี ภาษาที่ใช้ ใช้ทั้งภาษาบาลีและสันสกฤต ต่อมาเมื่อพ่อขุนรามคำแหงทรงประดิษฐ์อักษรไทยขึ้นใช้แล้ว จึงมีการถ่ายทอดจากอักษรขอมเดิมมาเป็นอักษรไทยต่อมา ซึ่งปรากฏหลักฐานว่า การศึกษาธรรมในสมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีนั้น มีการศึกษากันอย่างจริงจังทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์

ส่วนในอาณาจักรลานนาไท ซึ่งมีความรุ่งเรืองอยู่ในสมัยเดียวกันกับสุโขทัย¹ ปรากฏว่าได้มีการส่ง พระสงฆ์ไปศึกษาภาษาบาลีในประเทศลังกา เมื่อพระสงฆ์เหล่านั้นกลับมา ก็ได้เป็นอาจารย์สอนภาษาบาลีให้แก่พระสงฆ์ในลานนาไทต่อมา ในยุคนี้ได้มีวรรณกรรมภาษาบาลีที่แต่งขึ้นโดยพระสงฆ์ไทยมากมาย และถือว่าเป็นยุคที่พระสงฆ์ไทยมีความแตกฉานทางด้านภาษาบาลีสูงสุดยุคหนึ่งถึงขนาดแต่งเป็นคัมภีร์ต่างๆเป็นภาษาบาลีได้ แต่เป็นช่วงระยะเวลาไม่นานนัก (พระเทพเวที, 2533, น.93) การบริหารและการจัดการศึกษาในสมัยลานนาไทย สถานที่ศึกษาคือ “วัด” ผู้บริหารและจัดการศึกษาคือพระ ครูที่สอนในสมัยนั้นมี 3 ประเภทคือ เจ้าอาวาสทำหน้าที่เป็นครูใหญ่ พระที่มีพรรษาเกิน 5 ทำหน้าที่สอนพระภิกษุ และพระที่มีพรรษาน้อยสอนเด็กวัด (กรมการศาสนา, 2527, น.9)

สมัยอยุธยา (พ.ศ. 1893-2310)

คัมภีร์หลักที่ใช้ในการศึกษาได้แก่พระไตรปิฎกเช่นกัน ใช้ภาษาขอมเป็นภาษาหลักในการจารึกภาษาบาลีและวรรณกรรมทางด้านศาสนาต่างๆ ดังนั้น ผู้ที่จะศึกษาพระไตรปิฎกและวรรณกรรมทางศาสนา จะต้องเรียนภาษาขอมให้อ่านออกเขียนได้ก่อน จึงจะเรียนไวยากรณ์ภาษาบาลีเพื่อพระสงฆ์มีความสามารถในการแปลภาษาบาลีจากพระไตรปิฎกมาเป็นภาษาไทยต่อไป ก่อนสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช การเรียนการสอนยังไม่ถือว่ามีการจัดทำกันอย่างจริงจัง มีการปลอมบวชและเล่าเรียนไสยศาสตร์กันมากจนทำให้ศาสนาเสื่อมลง เมื่อถึงรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระองค์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนามาก ทรงพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์แก่พระภิกษุสามเณรเป็นอันมาก (จากหนังสือ “เรื่องเมืองไทย” ของมองซิเออร์เดอรัลดูแบร์, อ้างจากกรมการศาสนา, 2527, น.15) จนทำให้ราษฎรที่ต้องการหลบเลี่ยงราชการพากันเข้าบวชกันมาก เมื่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงทราบ จึงได้โปรดให้ออกหลวง

¹ ประมาณปี พ.ศ. 1824-2121

สรศักดิ์ (พระเจ้าเสือ) ประชุมสอบความรู้พระภิกษุสามเณร ถ้าผลของการสอบปรากฏว่าบรรดาพระสงฆ์สามเณรที่หลบหลีกราชการไปบวชซึ่งเป็นผู้มีความรู้ทางศาสนา ก็ให้บวชอยู่ต่อไป ส่วนผู้ที่ไม่มีความรู้ทางศาสนาได้ถูกบังคับให้สึกเสียเป็นจำนวนมาก และได้ทรงโปรดให้คณะสงฆ์จัดดำเนินการศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างจริงจัง โดยการกำหนดหลักสูตร เวลาเรียน การประเมินผล และกำหนดฐานะของผู้สอบไล่ได้ไว้อย่างแน่นอน การวัดผลการศึกษา แบ่งออกเป็น 3 ชั้น คือ

1. “บาเรียนตรี” สำหรับผู้ที่สามารถแปลพระไตรปิฎกในส่วนพระสุตตันตปิฎกจบ
2. “บาเรียนโท” สำหรับผู้ที่สามารถแปลพระไตรปิฎกในส่วนของพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎกจบ
3. “บาเรียนเอก” สำหรับผู้ที่แปลพระไตรปิฎกทั้งหมดได้จบ

นอกจากนี้ พระสงฆ์ยังต้องศึกษาวิชาการทางโลกอื่นๆ อีกด้วย เช่น การอ่านการเขียนหนังสือ การคิดเลข การทำบัญชี เนื่องจากปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุลาอุแบร์ว่าพระสงฆ์ได้ทำหน้าที่ในการสอนวิชาการเหล่านี้แก่ประชาชนด้วย(พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยานราธิปประพันธ์พงศ์, 2505, น.189) สถานที่สอนใช้พระที่นั่งในพระราชวังเป็นหลัก และมีจัดสอนในวัดต่างๆ เป็นส่วนย่อยๆ ผู้ที่ทำหน้าที่สอนพระปริยัติธรรมในยุคนั้น ได้แก่พระมหากษัตริย์และราชบัณฑิต ไม่มีระเบียบวิธีเฉพาะ นอกจากการท่องและแปลปากเปล่าให้ฟังตามที่ผู้สอนกำหนด (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2526, น.2)

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ในสมัยรัชกาลที่ 1 ยังคงมีรูปแบบที่คล้ายๆ กับการศึกษาในสมัยกรุงศรีอยุธยา คือแบ่งเป็นบาเรียนตรี บาเรียนโท และบาเรียนเอก โดยมีการจัดการสอบ 3 ปีต่อหนึ่งชั้น ได้ทรงโปรดให้ราชบัณฑิตบอกหนังสือ ณ พระที่นั่งหอนมเชยธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และทรงแนะนำให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการส่งเสริมด้วย จึงได้มีการจ้างอาจารย์ไปบอกหนังสือพระ ณ ห้องพระโรงบ้าง วังเจ้านายบ้าง สร้างศาลาเป็นที่เรียนต่างหากบ้าง ตามบ้านขุนนางผู้ใหญ่บ้าง ส่วนข้าราชการชั้นผู้น้อยลงมา หากมีความศรัทธาก็จ้างอาจารย์ไปสอนตามวัดต่างๆ

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้ทรงโปรดให้ปฏิรูปการเรียนการสอนเสียใหม่ โดยกำหนดวิธีการเรียนการสอนให้เป็นประโยค ตั้งแต่ประโยค 1 ถึงประโยค 9 มีการเปลี่ยนแปลงคัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักสูตรการสอบ จากการแปลพระไตรปิฎกมาเป็นคัมภีร์อรรถกถาแทน โดยมีการกำหนดหลักสูตรและระดับชั้นในการสอบไว้ดังต่อไปนี้ (สภาการศึกษา มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2510, น.86-87)

ประโยค 1-2-3 ใช้คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทเป็นแบบเรียน ผู้สอบจะต้องสอบให้ได้ในคราวเดียวกัน ถ้าสอบได้ เรียกว่าเป็น “เปรียญสามัญ”

ประโยค 4 ใช้คัมภีร์มังคลัตถปิณีเบื้องต้นเป็นแบบเรียน ผู้สอบได้จะรับการขนานนามว่า “พระมหา” และได้รับพระราชทานนิตยภัตร

ประโยค 5 ใช้คัมภีร์สารัตถสังคหะเป็นแบบเรียน ผู้ที่สอบได้ เรียกว่าเป็น “เปรียญโท”

ประโยค 6 ใช้คัมภีร์มังคลัตถปิณีเป็นแบบเรียน ผู้ที่สอบได้ ถือว่าเป็นเปรียญโทเช่นกัน และนิยมเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ประโยคบูชาพระ”

ประโยค 7 ใช้คัมภีร์ปฐมสมันต์ปสาธาติถรรคถาวินัยเป็นแบบเรียน ผู้ที่สอบได้ถือว่าเป็น “เปรียญเอกสามัญ”

ประโยค 8 ใช้คัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นแบบเรียน ผู้ที่สอบได้ถือว่าเป็น “เปรียญเอกมัชฌิมา”

ประโยค 9 ใช้คัมภีร์สารัตถปิณีเป็นแบบเรียน ต่อมาเปลี่ยนเป็นฎีการอภิธรรมมัตถวิภาวินี ผู้ที่สอบได้ถือว่าเป็น “เปรียญเอกอุดม”

สำหรับวิธีการสอบ ยังคงใช้วิธีการสอบปากเปล่า โดยมีการจัดการสอบ 3 ปีต่อครั้งบ้าง มากกว่านั้นบ้างแล้วแต่จะกำหนดขึ้น

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้ทรงโปรดให้สร้างเก๋งที่ริมหอพระปริตร ในบริเวณพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ต่อมาประมาณ พ.ศ. 2384 เก๋งไม่พอกับจำนวนพระที่เข้าศึกษา จึงโปรดให้สอนหนังสือแก่พระสงฆ์ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และตามวัดต่างๆบางแห่ง และได้มีการแก้ไขวิธีการสอบเสียใหม่ คือให้นักเรียนผู้เข้าสอบจับสลากหนังสือผูกใบลานที่จะเข้าสอบก่อน แล้วนำหนังสือที่จับสลากได้นั้นเข้าแปลโดยผ่านคณะกรรมการทั้ง 3 กอง หากพระภิกษุสามเณรรูปใดเก่งในการแปล จะเข้าสอบปีเดียวตั้งแต่ประโยค 1-9 ประโยครวดเดียวก็ได้ วิธีการตัดสินของคณะกรรมการ คือการหักท่วงในการแปล โดยทอดระยะให้เวลาแก่ผู้เข้าสอบจำนวน 3 ครั้ง ถ้าครบยังแก้ไขแปลให้ถูกต้องไม่ได้ ก็จะถือว่าสอบตก (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2526, น.3)

ต่อมาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ระบบการเรียนการสอนไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลง ยังคงใช้แบบเดิมอยู่

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้โปรดให้ย้ายการสอนพระปริยัติธรรมจากหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดารามมาที่วัดมหาธาตุ โดยจัดตั้งบาลีวิทยาลัยขึ้น เรียกว่า “มหาธาตุวิทยาลัย” และต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2436 ได้เสด็จไปทรงเปิดมหามกุฏราชวิทยาลัยที่สมเด็จพระเจ้านั่งอาเชอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงจัดการ ซึ่งมีการจัดรูปการศึกษาของสงฆ์

แบบให้เป็นเอกเทศ มีการสอบด้วยข้อเขียนอันเป็นแนวทางให้เกิดการสอบพระปริยัติธรรมด้วยข้อเขียนในสมัยต่อมา และในปี พ.ศ. 2439 ได้ทรงโปรดให้สร้างสังฆิกเสนาสน์ราชวิทยาลัย อุทิศถวายมหาธาตุวิทยาลัยเพื่อเป็นที่ศึกษาพระปริยัติธรรมและวิชาการชั้นสูง พระราชทานนามใหม่ว่า “มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”

ในด้านแบบเรียน พระองค์ได้ทรงโปรดให้พิมพ์พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยขึ้นเป็นครั้งแรก (ซึ่งเดิมจารึกด้วยอักษรขอม) นับว่าพระองค์ทรงสร้างหนังสือให้พระสงฆ์ได้ศึกษา นอกจากทรงราชนิพนธ์ตำราทางด้านศาสนาไว้เป็นจำนวนมากแล้ว ยังทรงส่งเสริมให้พระมหาเถระในสมัยของพระองค์รจนาขึ้นก็มี เช่น หนังสือ “นวโกวาท” ซึ่งเป็นของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งเป็นแบบเรียนหลักในแผนกธรรมจนกระทั่งปัจจุบันนี้

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ในปี พ.ศ. 2455 ได้มีการเปลี่ยนแปลงวิธีการสอบพระปริยัติธรรมแผนกบาลี (ยังไม่มีแผนกธรรม) ในปี พ.ศ. 2455 จากการสอบด้วยการแปลด้วยปากมาเป็นวิธีการเขียนสำหรับประโยค 1 และ 2 และอีก 4 ปีต่อมา (พ.ศ. 2459) จึงเปลี่ยนแปลงวิธีการสอบด้วยการแปลด้วยปากมาใช้วิธีการเขียนแทนทุกประโยค และได้มีการกำหนดให้มีการสอบพระปริยัติธรรมเป็นประจำทุกปีติดต่อกัน นับตั้งแต่ พ.ศ. 2436 เป็นต้นมา

ในปี พ.ศ. 2455 ถือได้ว่าเป็นยุคเริ่มต้นของการศึกษาพระปริยัติธรรม “แผนกธรรม” เพิ่มเติมจากแผนกบาลีที่มีการศึกษากันมาแต่เดิม และถือว่านักธรรมเป็นบูรพภาคของการสอบแผนกบาลีด้วย² กล่าวคือ (กรมการศาสนา, 2526, น. 45)

นักธรรมตรี เป็นบูรพภาคของเปรียญตรี (ประโยค 1-2-3)

นักธรรมโท เป็นบูรพภาคของเปรียญโท (ประโยค 4-5-6)

นักธรรมเอก เป็นบูรพภาคของเปรียญเอก (ประโยค 7-8-9)

มูลเหตุของการจัดให้มีการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมชั้นตรีขึ้นนั้น เนื่องจากมีเหตุผล 2 ประการคือ (กรมการศาสนา, 2526, น. 47-51)

1. ทางราชการได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) ขึ้นบรรดาชายที่มีอายุสมควรที่จะเข้ารับราชการได้ ก็ให้มีโอกาสที่จะได้มีส่วนช่วยป้องกันรักษาพระราชอาณาเขตทั่วหน้ากัน ในพระราชบัญญัตินั้น มีการยกเว้นเฉพาะพระภิกษุทั่วไปไม่ต้องถูกเกณฑ์

² คำว่า “บูรพภาค” หมายถึง ผู้ที่จะมีสิทธิสอบแผนกบาลีในแต่ละชั้นได้ จะต้องสอบผ่านชั้นนักธรรมตามที่กำหนดก่อน เช่นผู้จะสอบแผนกบาลีในระดับประโยค 1-2 และ 3 ได้ จะต้องสอบได้นักธรรมตรีในแผนกธรรมก่อน

เข้าเป็นทหาร สำหรับสามเณรเว้นโดยเอกเทศ เฉพาะแต่สามเณรรัฐธรรมนูญ แต่ยังไม่มียกเกณฑ์กำหนดว่า “สามเณรรัฐธรรมนูญ” นั้น มีขอบเขตความรู้เพียงใด ดังนั้น มหาเถรสมาคมจึงได้ประชุมกันเพื่อกำหนดหลักสูตรพระปริยัติธรรมขึ้นเพื่อให้สามเณรได้สอบ เพื่อกำหนดเกณฑ์การรัฐธรรมนูญของสามเณร ตามที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเสนอขึ้นในวันที่ 4 มีนาคม พ.ศ. 2454

2. จะทำให้การเรียนธรรมของพระภิกษุสามเณรทั้งในกรุงและในหัวเมืองเจริญขึ้น และจะได้มีความรู้ช่วยกิจพระศาสนาอีกมาก การจัดการเรียนเฉพาะภาษาบาลี ยังอยู่ในวงแคบ ไม่แพร่หลายไปในหัวเมืองต่างๆ พระภิกษุสามเณรในหัวเมืองนอกจากจะไม่ได้เรียนในทางนี้แล้ว ยังไม่ได้เรียนในทางอื่นด้วย ด้วยเหตุนี้ จึงหาพระที่เหมาะสมและสมควรเป็นเจ้าอาวาส เป็นพระอุปัชฌาย์ เป็นเจ้าคณะได้ยากลำบาก และผู้ที่ทำหน้าที่เหล่านี้จะต้องมี จึงต้องมีการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมขึ้น

ต่อมา ในปี พ.ศ. 2459 ทางการคณะสงฆ์ได้ประกาศตั้งหลักสูตรและสอบ “นักธรรมชั้นโท” ขึ้น เพราะเห็นว่า นักธรรมชั้นตรี เป็นหลักสูตรสำหรับภิกษุใหม่ต่ำกว่า 5 พรรษา หรือ “นวกภูมิ” และการเรียนในชั้นนี้ได้แพร่หลายทั่วไปแล้ว สมควรจัดหลักสูตรสำหรับพระภิกษุที่มีพรรษาปานกลางหรือที่บวชเกิน 5 พรรษาไปแล้ว (เรียกว่า “มัชฌิมภูมิ”) และในปี พ.ศ. 2464 ทางการคณะสงฆ์ก็ได้ประกาศตั้งหลักสูตรและสอบ “นักธรรมชั้นเอก” ขึ้น โดยหลักสูตรดังกล่าว กำหนดไว้สำหรับเป็นภูมิความรู้ของพระเถระที่มีพรรษาเกิน 10 หรือ “เถรภูมิ” ในปี พ.ศ. 2470 ก็ได้มีกำหนดให้มีการออกข้อสอบอย่างเดียวกันในการสอบไล่ธรรมและบาลีทุกชั้นเหมือนกันทั่วราชอาณาจักร ตลอดจนกำหนดเวลาในการสอบเหมือนกันทั่วราชอาณาจักรด้วย

การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยปัจจุบัน

การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี

หลักสูตร³ แบ่งออกเป็น 9 ชั้นเหมือนอย่างสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย(รัชกาลที่ 2) ต่างกันเฉพาะหนังสือที่ใช้การศึกษาเท่านั้น หลักสูตรและหนังสือที่ใช้ในการศึกษามีดังต่อไปนี้

³ คำว่า “หลักสูตร” ตามความเข้าใจของคณะสงฆ์มักแตกต่างไปจากความเข้าใจของนักวิชาการหรือนักบริหารการศึกษาทางโลกต่างๆไป นั่นคือ คณะสงฆ์มักเข้าใจกันว่า “หลักสูตร” ได้แก่หนังสือหรือแบบเรียนที่ใช้เรียนในแต่ละชั้น ในขณะที่นักวิชาการหรือนักบริหารการศึกษาต่างๆไป จะให้ความหมายครอบคลุมไปถึงแนวประสบการณ์ทั้งหมดที่มุ่งหมายให้ผู้ศึกษาได้รับจากการศึกษา ทั้งในแง่วิชาการและพัฒนาการในทุกๆด้าน รวม

ประโยค 1-2

1. วิชาบาลีไวยากรณ์ ใช้หนังสือบาลีไวยากรณ์ 4 เล่มเป็นหลัก
2. วิชาแปลมคธเป็นไทย แปลโดยพยัญชนะและโดยอรรถ⁴ ใช้หนังสือธัมมปทัฏฐกถา ภาค 1-4

เปรียญธรรมประโยค 3

1. วิชาบาลีไวยากรณ์ ใช้หนังสือบาลีไวยากรณ์ 4 เล่มเป็นหลัก
2. วิชาสัมพันธไทย ใช้เนื้อหาในหนังสือธัมมปทัฏฐกถา ภาคที่ 5-8
3. วิชาแปลมคธเป็นไทย แปลโดยพยัญชนะและอรรถ ใช้หนังสือธัมมปทัฏฐกถา ภาคที่ 5-8
4. วิชาบูรพภาค ไม่มีหนังสือใช้เป็นหลักสูตรแน่นอน ส่วนมากจะเป็นข้อเขียนภาษาไทย ที่เกี่ยวกับการเขียนหนังสือทางราชการหรือประกาศ

เปรียญธรรมประโยค 4

1. วิชาแปลไทยเป็นมคธ ใช้หนังสือธัมมปทัฏฐกถา ภาคที่ 1
2. วิชาแปลมคธเป็นไทย ใช้หนังสือมัจฉลิตตทีปนี ภาคที่ 1

เปรียญธรรมประโยค 5

1. วิชาแปลไทยเป็นมคธ ใช้หนังสือธัมมปทัฏฐกถา ภาคที่ 2-3-4
2. วิชาแปลมคธเป็นไทย ใช้หนังสือมัจฉลิตตทีปนี ภาคที่ 2-3-4

เปรียญธรรมประโยค 6

1. วิชาแปลไทยเป็นมคธ ใช้หนังสือธัมมปทัฏฐกถา ภาคที่ 5-6-7-8
2. วิชาแปลมคธเป็นไทย ใช้หนังสือคติย-จตุตถ-ปิฎกสมันตปาสาทิกา

ไปถึงกิจกรรม การฝึกฝนที่เกี่ยวกับการเรียนการสอนทุกอย่าง ส่วนหนังสือหรือแบบเรียนเป็นเพียงอุปกรณ์การศึกษาอย่างหนึ่งเท่านั้น

⁴ แปลโดยพยัญชนะ คือการแปลตามหลักไวยากรณ์อย่างเคร่งครัด ตามตัวหนังสือ แปลโดยอรรถเป็นการแปลเอาใจความ

เปรียญธรรมประโยค 7

1. วิชาแปลไทยเป็นมคธ ใช้หนังสือมังคลัตถที่ปณี ภาคที่ 1-2
2. วิชาแปลมคธเป็นไทย ใช้หนังสือปฐม-ทศกัณฐ์ฉบับคำปาสาทิกา

เปรียญธรรมประโยค 8

1. วิชาแต่งฉันทมคธ แต่งฉันทเป็นภาษามคธ 3 ฉันท ในจำนวน 6 ฉันท มีปฐยาวัตร อินทรวิเชียรฉันท อุเปนทรวิเชียร อินทรวงศ์ ว่างสังฤจะ วสันตติลล ข้อความแล้วแต่กรรมการจะกำหนดให้
2. วิชาแปลไทยเป็นมคธ ใช้หนังสือปฐม-ทศกัณฐ์ฉบับคำปาสาทิกา
3. วิชาแปลมคธเป็นไทย ใช้หนังสือวิสุทธิมรรค

เปรียญธรรมประโยค 9

1. วิชาแต่งไทยเป็นมคธ แต่งมคธจากภาษาไทย ข้อความแล้วแต่กรรมการจำกัดให้
2. วิชาแปลไทยเป็นมคธ ใช้หนังสือวิสุทธิมรรค
3. วิชาแปลมคธเป็นไทย ใช้หนังสืออภิธรรมมัตถสังคหวิภาวินี

การเรียนการสอน แบ่งภาคเรียนออกเป็น 3 ภาคคือ

1. ภาควิชาจะ เริ่มตั้งแต่ขึ้น 1 ค่ำ เดือน 6 จนถึงขึ้น 9 ค่ำ เดือน 8
2. ภาคพรรษา เริ่มตั้งแต่แรม 9 ค่ำ เดือน 8 จนถึงขึ้น 13 ค่ำ เดือน 11
3. ภาคปวารณา เริ่มตั้งแต่ขึ้น 1 ค่ำ เดือน 12 จนถึงแรม 13 ค่ำ เดือนยี่

โดยปกติ จะมีการกำหนดเวลาเริ่มเรียนไว้ตั้งแต่เวลา 8.45 น. ถึง 10.30 น. และเวลา 13.00 น. ถึง 16.30 น. และปิดเรียนในวันโกน (ก่อนวันพระ 1 วัน) กับวันพระ นอกนั้นเจ้าสำนัก จะเห็นเป็นการสมควรพิจารณา กำหนดเวลาเปิด-ปิด ให้เหมาะสมกับท้องถิ่นนั้นๆ หรือเหตุการณ์อันสมควรก็ได้ ทั้งนี้ เพราะในปีหนึ่ง สำนักศึกษาบาลีจะต้องมีเวลาเรียนไม่น้อยกว่า 300 ชั่วโมง

การวัดผลและประเมินผล ในการสอบบาลีสนามหลวง จะมีกำหนดการสอบในแต่ละปีไว้ดังต่อไปนี้

ครั้งที่ 1 สำหรับเปรียญธรรม 6,7,8,9 ประโยค ในสนามสอบเขตกรุงเทพมหานคร สอบในวันขึ้น 2-3-4-5 ค่ำ เดือน 3 ของทุกปี

ครั้งที่ 2 สำหรับบาลีประโยค 1-2 และเปรียญธรรม 3-4-5 ประโยค สอบในวันแรม 10,11,12 ค่ำ เดือน 3 ของทุกปี

การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี แม่กองบาลีเป็นผู้รับผิดชอบเกี่ยวกับการออกปัญหา การดำเนินการสอบ การดำเนินการสอบในต่างจังหวัดนั้น แม่กองบาลีได้มอบให้เจ้าคณะภาคต่างๆ แต่งตั้งคณะกรรมการนำข้อสอบจากส่วนกลางไปยังสนามสอบทุกแห่ง โดยเปิดสอบในชั้นประโยค 1-2 และ ป.ธ. 3-4 แล้วนำใบตอบมาส่งแม่กองบาลีเพื่อดำเนินการตรวจ โดยนิมนต์ พระเถรานุเถระมาประชุมพร้อมกันในสถานที่ที่แม่กองบาลีกำหนด ส่วนประโยค ป.ธ. 5,6,7,8 และ 9 ดำเนินการสอบในส่วนกลางตามที่แม่กองบาลีกำหนดให้เป็นสถานที่สอบ

การวัดผลและการประเมินผลการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ได้ให้ใช้เกณฑ์ ให้คะแนนเป็นเลข โดยใช้วิธีการหักคะแนนเมื่อพบความผิดในการทำข้อสอบ ถ้าคะแนนที่ถูกหัก ออกไปเกินกำหนด ก็จะถือว่าสอบตกในวิชานั้นๆ หลักเกณฑ์ในการหักคะแนนในวิชาต่างๆ มีดังนี้

- วิชาบูรพภาค (สำหรับประโยค 3)

1. วางรูปจดหมายผิด ให้ตก
2. วางย่อหน้าผิด หัก 2 คะแนน
3. ผิดวรรคตอนถึงเสียรูปหรือเสียความ หักแห่งละ 1 คะแนน
4. ใช้ตัวอักษรผิด หัก 1 คะแนน

เมื่อรวมแล้ว ถูกหักเกิน 12 คะแนน ถือว่าสอบตก (และจะถือว่าตกในวิชาอื่นๆที่เหลือด้วย)

- วิชาแปลไทยเป็นมคธ แปลมคธเป็นไทย และวิชาสัมพันธ

1. ผิดศัพท์ หรือเรียกชื่อสัมพันธผิดในวิภคิเดียวกัน หักศัพท์ละ 1 คะแนน
2. ผิดสัมพันธ (เรียกชื่อสัมพันธผิดต่างวิภคิกันหรือเข้าสัมพันธผิด) หักแห่งละ 2 คะแนน
3. ผิดประโยค (เช่น ใช้ประโยคและกริยาผิดบุรุษ) หักประโยคละ 6 คะแนน

- ในทุกวิชา ถ้าตอบสับข้อ จะถูกหัก 2 คะแนนต่อ 1 วิชา

ถ้าถูกหัก 1-6 คะแนน ให้ "3 ให้"⁵, ถ้าถูกหักตั้งแต่ 7-12 คะแนน ถือว่าให้ "2 ให้", แต่ถ้าถูกหักไป 13-18 คะแนน ให้ "1 ให้", ถ้าถูกหักคะแนนไปเกิน 18 คะแนน ให้ "0" ถือว่าสอบตก⁶

⁵ ให้ "3 ให้" หมายถึง สอบได้คะแนนในระดับสูงสุด, ถ้า "2 ให้" หมายถึงสอบได้คะแนนในระดับคะแนนปานกลาง, "1 ให้" หมายถึงสอบได้คะแนนในระดับต่ำ, ถ้า "0" ถือว่าสอบตก

⁶ ยกเว้นวิชา แปลไทยเป็นมคธ ในประโยค ป.ธ. 3 จะต้องได้ "2 ให้" จึงจะถือว่าสอบได้

การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม

หลักสูตร ใช้หนังสือภาษาไทย ส่วนใหญ่เป็นตำราเรียนซึ่งรจนาไว้โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในแต่ละชั้นที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน มีดังต่อไปนี้

นักธรรมชั้นตรี

1. วิชาพระพุทธธรรม ใช้หนังสือศาสนสุภาษิต เล่ม 1
2. วิชาธรรม ใช้หนังสือนวโกวาท ภาคธรรมวิภาคและกิริยาปฏิบัติ
3. วิชาวินัย ใช้หนังสือนวโกวาท ภาคพระวินัยบัญญัติและหนังสือวินัยมุข เล่ม 1
4. วิชาพุทธประวัติ ใช้หนังสือพุทธประวัติเล่ม 1-2-3
5. วิชาศาสนพิธี ใช้หนังสือศาสนพิธี เล่ม 1⁷

นักธรรมชั้นโท

1. วิชาพระพุทธธรรม ใช้หนังสือศาสนสุภาษิต เล่ม 2
2. วิชาธรรม ใช้หนังสือ ธรรมวิภาค ปริงเฉทที่ 2
3. วิชาวินัย ใช้หนังสือวินัยมุข เล่ม 2
4. วิชาอนุพุทธประวัติ ใช้หนังสืออนุพุทธประวัติ
5. วิชาศาสนพิธี ใช้หนังสือศาสนพิธี เล่ม 2

นักธรรมชั้นเอก

1. วิชาพระพุทธธรรม ใช้หนังสือพุทธศาสนสุภาษิตเล่ม 3
2. วิชาธรรม ใช้หนังสือธรรมวิจารณ์ ส่วนปรมัตตปฏิบัติ และสังสารวัฏ สมถกัมมัฏฐาน วิปัสสนากัมมัฏฐาน มหาสติปัฏฐาน ทิริมานนทสูตร
3. วิชาพุทธานุพุทธประวัติ ใช้หนังสือ พุทธประวัติเล่ม 1-2-3, ปฐมสมโพธิ, พุทธานุพุทธประวัติ, สังคีตคถา
4. วิชาวินัย ใช้หนังสือวินัยมุข เล่ม 3 พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ 2505 และพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ 2535(ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม)ด้วย

การเรียนการสอน เนื่องจากกำหนดการสอบพระปริยัติธรรมแผนกธรรม จะมีการสอบเร็วกว่าแผนกบาลี คือมีกำหนดการสอบในวัน แรม 2 ค่ำ เดือน 12 ของทุกปี (สอบช่วงเช้า 1 วิชา ช่วงบ่าย 1 วิชา) ดังนั้น การเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม จึงอาจแบ่งออกเป็น 2 ภาคคือภาควิสาขะ

⁷ วิชาศาสนพิธี จะออกข้อสอบรวมกับวิชาพุทธประวัติ ดังนั้น นับตามวิชาที่สอบ จึงมีเพียง 4 วิชา คือ วินัย, ธรรม, พุทธประวัติ และเรียงความแก่พระพุทธธรรม

และภาคเข้าพรรษา โดยกำหนดวัน เวลา ในการเรียนและการหยุดเรียนไว้เช่นเดียวกับแผนกบาลี เวลาในการเรียนการสอนต้องไม่น้อยกว่า 150 ชั่วโมง

การวัดผลและประเมินผล การออกข้อสอบ จะมีการรวบรวมข้อสอบจากคณะกรรมการหลายรูป โดยมีคณะกรรมการพิเศษตรวจคัดเลือกอีกชั้นหนึ่ง ลักษณะของปัญหา จะถามความจำ ความเข้าใจ ความคิดเห็น หรือการวิจารณ์ คละเคล้ากันไป และเป็นข้อสอบแบบอัตนัย ส่วนคณะกรรมการที่จะทำการตรวจข้อสอบ จะเป็นผู้ทรงคุณวุฒิที่อาราธนามาจากทั่วประเทศ โดยทำการตรวจในกรุงเทพมหานคร วิธีการตรวจใช้กรรมการ 2 รูปร่วมกันพิจารณา รูปแรกตรวจแล้วให้คะแนนเท่าใด เขียนตัวเลขไว้ที่หน้าข้อสอบแต่ละข้อทุกข้อ และรวมคะแนนไว้บนหัวกระดาษด้านขวามือ เช่นชื่อไว้ที่หัวกระดาษด้านซ้ายมือ ต่อจากนั้น กรรมการรูปที่ 2 จะตรวจอีกครั้งหนึ่ง ถ้าไม่เห็นด้วยก็แก้ไขได้ ถ้าเห็นด้วยก็เซ็นชื่อกำกับไว้ที่หัวกระดาษด้านซ้ายมือเช่นเดียวกัน

วิธีการให้คะแนน ข้อสอบทั้งหมด มี 4 วิชา คะแนนเต็มวิชาละ 70 คะแนน คะแนนเต็มรวมทุกวิชาจึงเท่ากับ 280 คะแนน ผู้สอบจะต้องเข้าสอบทุกวิชา จะขาดวิชาใดวิชาหนึ่งไม่ได้ และวิชาที่สอบนั้นจะต้องไม่มีวิชาใดวิชาหนึ่งที่ไม่ได้คะแนนเลยจึงจะได้รับการตรวจ ถ้าได้คะแนนรวมทุกวิชาไม่ต่ำกว่า 200 คะแนน ถือว่าสอบได้ แต่ถ้าต่ำกว่า 200 คะแนนถือว่าสอบตก

จากประเด็นเกี่ยวกับการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์นับตั้งแต่อดีตจนกระทั่งปัจจุบัน อาจสรุปได้ดังต่อไปนี้

ในครั้งพุทธกาล การศึกษาพระปริยัติธรรมเป็นไปอย่างไม่เป็นการทาง สิ่งที่ศึกษา ได้แก่คำสั่งสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหรือที่เรียกกันว่า “พระธรรมวินัย” ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าทรงปรินิพพานแล้ว ได้มีการรื้อกรองพระธรรมวินัยเข้าเป็นหมวดหมู่ เรียกว่า “พระไตรปิฎก” ในช่วงหลังพุทธกาล การศึกษาพระพุทธศาสนาในประเทศอินเดียได้มีความเจริญรุ่งเรืองมาก มีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาขึ้นหลายแห่ง และวิชาที่สอนมีทั้งวิชาที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาและวิชาการอื่นๆ จนถึงยุคเสื่อมในเวลาต่อมา

ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาได้แผ่ขยายเข้ามาในประเทศไทย การศึกษาของพระสงฆ์ไทยในยุคสุโขทัยก็ดี กรุงศรีอยุธยาที่ดี จะใช้พระไตรปิฎกซึ่งเป็นคัมภีร์หลักของพระพุทธศาสนาเป็นแบบเรียน โดยเน้นการแปลพระไตรปิฎกจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทยเป็นสำคัญ และมีหลักฐานว่าพระสงฆ์ในยุคนี้ๆ ได้มีการศึกษาวิชาการทางโลกอื่นๆด้วย

การวัดผลการศึกษาของพระสงฆ์ มีการกำหนดเกณฑ์ที่แน่นอนขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แห่งกรุงศรีอยุธยา คือกำหนดวิทยฐานะของผู้สอบได้เป็น บาเรียนตรี บาเรียนโท บาเรียนเอก และระบบการวัดผลดังกล่าวได้สืบเนื่องมาจนถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จึงได้มีการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรการศึกษาจากพระไตรปิฎกมาเป็นคัมภีร์อรรถกถาอื่นๆแทน และกำหนดชั้นของผู้ศึกษาออกเป็นประโยค 1-2 จนถึงประโยค 9

ในปี พ.ศ 2455 ได้มีการจัดการเรียนการสอนหลักสูตรพระปริยัติธรรมขึ้นมาอีกแผนกหนึ่งคือแผนกธรรม นอกเหนือจากแผนกบาลีที่มีการศึกษามาแต่เดิม หลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรมนี้ ส่วนใหญ่จะใช้เนื้อหาจากผลงานที่เป็นนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นหลัก ซึ่งหลังจากนั้นเป็นต้นมา การศึกษาปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ทั้งแผนกนักธรรมและบาลี ได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงน้อยมาก หลักสูตรดังกล่าวได้กลายเป็นการศึกษาหลักของคณะสงฆ์สืบมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน